

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

دکتر مهرداد اکبری گندمانی*

دکتر مهدی‌رضا کمالی بانایی**

چکیده

از جمله عوامل موثر در سرودن شعر، بافت موقعیتی دوره‌ای است که شاعر در آن زندگی می‌کند. این شرایط پیرامونی و محیطی، از تأثیرگذارترین عوامل در بافت‌های متنی هستند. هر دوره، به تناسب شرایط سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی خود، بن‌مایه‌ها و درون‌مایه‌هایی را برای خلق ساختارهای تشبیهی و تصویری (حتی استعاره، کنایه، تمثیل و...) بر هنرمندان تحمیل می‌کند و به زبانی شاعرانه و هنرمندانه، در بافت متنی آثار آنان قرار می‌گیرند. بن‌مایه‌های مورد نظر، لنگرگاه‌هایی برای خیال‌پردازی‌های شاعرانه به شمار می‌آیند و با تداعی‌هایی زنجیروار، ساختار اصلی شعر را بنیان می‌سازند. شبکه‌های مورد نظر، حاصل نگرستن شاعر به یک پدیده یا موضع هستند و ماحصل زاویه دید و نگرش شاعر به یک پدیده یا موضوع، به عنوان یک ابزار شعری به شمار می‌آیند؛ بنا بر این در هر دوره‌ای با عنایت به جریان‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، سنت‌های ادبی و واقعیت‌های جامعه، در حرکتی پنهان و تدریجی، به ظهور می‌رسند و حتی گاهی اوقات زمینه‌ساز سبک‌های جدید را هم فراهم می‌سازند. از جمله ادواری که بافت موقعیتی، نقش بسزایی در خلق بن‌مایه‌ها و موتیوهای جدید آن داشته است، دوره مشروطه بود. شرایط سیاسی - اجتماعی حاکم در این دوره، جامعه ایران را دستخوش تغییر و تحول عمیقی کرد. با عنایت به بررسی انجام شده، در این دوره موتیف‌های اصلی شعر، هم در حوزه شعر و هم در حوزه نثر، مضامین زیادی را از جمله آزادی‌خواهی، ملی‌گرایی و وطن‌دوستی، انقلابی‌گری، بیداری مردم، انتقاد از اوضاع نابه‌سامان جامعه و ... در بر می‌گرفتند که زمینه‌ساز تصاویر تازه‌ای در ادبیات پایداری آن دوره بودند. این مضامین در ادوار ماقبل بی‌سابقه یا کم‌سابقه بودند و ضمن تأکید بر معنا، بر غنای زیباشناسی اثر افزودند. روش تحقیق در پژوهش پیش‌رو، تحلیلی - توصیفی بوده است.

واژه‌های کلیدی

بن‌مایه، بافت موقعیتی، شبکه‌های معنا ساز، تصاویر

* استادیار و عضو هیأت علمی، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران.

** پژوهش‌گر دوره پسادکتری، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران.

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۳

تاریخ دریافت: ۹۷/۹/۱۵

بیان مسأله

بن‌مایه‌ها مضامین یا درون‌مایه‌هایی هستند که در قالب کلمات، عبارات، تصاویر خیال، اشخاص، مکان‌ها و ... در درون یک اثر هنری نمود پیدا می‌کنند و دیگر اجزای کلام را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند (ر.ک، مقدادی، ۱۳۷۸: ۲۸). هم‌چنین این موتیوها، به عنوان هسته یک شبکه معنی‌ساز در شعرند و شبکه تداعی‌ها در پیرامونشان، بن‌مایه شعر شاعر را می‌سازند و فهم درست آن‌ها، کلید فهم اشعار شاعر است (ر.ک، اسماعیلی، ۱۳۹۳: ۸)؛ این درون‌مایه‌ها، محوری‌ترین اندیشه موجود در سخن شاعرند که عناصر دیگر کلام نیز در اثر تداعی و پیوندهای چندگانه آنها، به صورت زنجیروار ایجاد می‌گردند. آنها به دلیل بدیع‌بودن، شخصی‌بودن و خصوصی‌بودنشان در آثار یک شاعر برجسته می‌شوند و می‌توانند کلید راه‌یابی به دنیای فکر و تمثیل آفریننده آن باشند (ر.ک، فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۹۳) و «تکرارشان، تأثیر مسلط اثر ادبی را در پی دارد» (حسن‌پورآلاشتی، ۱۳۸۴: ۸۵). سلطه این مفاهیم به گونه‌ای است که پیونددهنده زبان، تفکرات غالب و صورتهای خیالی‌اند و محتوای اصلی و پیام مورد نظر خالق اثر، به واسطه آنها دریافت می‌شود. میرصادقی بر آن است که این شبکه تداعی‌ها، زمینه گسترده‌ای را به تصویرسازی شاعر فراهم می‌کنند و این تأثیرات گاه از طریق تصاویر خیالی، مفاهیم، بافت موقعیتی و ... به وجود می‌آیند (ر.ک، میرصادقی، ۱۳۷۶: ۴۲). این بن‌مایه‌های مفهومی به مثابه یک سنت، می‌توانند از دوره‌ای به دوره‌ای دیگر، انتقال یابند و یا در اثر تغییر بافت موقعیتی و متنی، دچار دگردیسی شوند. عوامل و عناصر مختلفی دست به دست هم می‌دهند تا سبک یا طرزی خاص ایجاد شود؛ این عوامل می‌توانند برون‌متنی یا درون‌متنی باشند. توجه به هر دو عامل در بررسی سبک‌شناسی مهم بوده است و غالباً سبک‌شناسان، عوامل درون‌متنی و برون‌متنی را مکمل یکدیگر می‌دانند (ر.ک، مقدادی، ۱۳۷۸: ۳۲۱). در گذار از یک دوره به دوره دیگر، به اقتضای بافت موقعیتی آن زمان و نیز بر اثر تحولات و تطورات درون‌متنی و بینامتنی، به ناگزیر، پاره‌ای از این سنت‌ها و بن‌مایه‌ها پایدار می‌مانند و پاره‌ای دیگر، به تأثیر از عوامل محیطی، دچار دگردیسی در بافت زبانی (متنی) می‌گردند و لذا،

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۳

هر گونه شکل‌گیری تازه و یا دگرگونی بن‌مایه‌ها، قاعدتاً بر بافت‌های متنی وسیع‌تر نیز تأثیر می‌گذارد؛ ازین‌رو این بن‌مایه‌ها با بافت زبانی و بافت موقعیتی هر دوره، در تعامل هستند.

ضرورت و اهمیت تحقیق

ادبیات مشروطیت، چند و چون ویژه‌ای دارد. به طور کلی دارای خصلت اجتماعی و سیاسی، عشق به وطن، آزادی، قانون‌خواهی، پیشرفت و انتقاد از حکومت و توجه به طبقات بهره‌کش است و این خصلت‌ها، وجوه شاخص این ادبیات به شمار می‌آیند. این فضای خفقان‌آور در کنار دغدغه‌های شاعران، محیطی را فراهم کرده بود که اشعار و مقالات‌شان تحت تأثیر فراوان قرار گیرد و باعث ایجاد بن‌مایه‌هایی تازه نسبت به ادوار قبل شود. با عنایت به روحیه انقلابی فرخی و هم‌چنین مقالات کوبنده و اعتراضی‌اش در روزنامه طوفان، بدیهی است که بن‌مایه‌های مفهومی اشعارش نیز بی‌تأثیر از بافت موقعیتی آن زمان نبوده‌اند. از این‌رو مهم‌ترین دغدغه این پژوهش، پاسخ‌گویی به موارد زیر بوده است:

- مهم‌ترین بن‌مایه‌های مفهومی اشعار فرخی یزدی را چه مواردی تشکیل می‌دهند؟
- بن‌مایه‌های مورد نظر چه تأثیراتی را از بافت موقعیتی دریافت کرده‌اند؟

پیشینه تحقیق

در باره بن‌مایه‌های مفهومی تصاویر، تا کنون آثار زیادی به رشته تحریر در نیامده است. در میان کتب چاپ‌شده می‌توان در کتبی چون بلاغت تصویر اثر محمود فتوحی (تهران: سخن، ۱۳۸۵) و کتاب طرز تازه؛ سبک‌شناسی قرن سبک هندی اثر حسین حسن‌زاده‌پور آلاشتی (تهران: سخن، ۱۳۸۴) اشاراتی در مورد این موضوع یافت. از میان مقالات نیز می‌توان به مقاله یادداشتی بر بن‌مایه‌های تصویری در شعر صدای پای آب سهراب سپهری، اثر دکتر علی دانشور کیان (مجله دانشکده ادبیات علوم انسانی دانشگاه تهران) اشاره کرد که نویسنده در آن، بن‌مایه‌های تصویری موجود در شعر سپهری را معرفی می‌کند. هم‌چنین مقاله بن‌مایه حباب و

۴ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

شبکه تصویرهای آن در اشعار عبدالقادر بیدل دهلوی (متن پژوهی ادبی، مقاله چهارم، شماره ۶۲، ۱۲۳-۸۱) نیز، شایان ذکر است که نویسنده به شناساندن تصاویر مرتبط با حباب در شعر بیدل همت گمارده است. از جمله مقالاتی که در باب فرخی نوشته شده است و به بافت موقعیتی آن زمان نیز توجه داشته است، مقاله حاکمیت و جامعه در شعر و اندیشه فرخی یزدی، اثر رسول حسن زاده (۱۳۸۸)، فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۱۳: ۲۲۶-۲۰۵) و ... است. با عنایت به این که تمرکز آثار مذکور، بر بافت متنی آثار بوده است و از چگونگی تأثیر بافت موقعیتی بر این بن‌مایه‌ها و نهایتاً بر بافت متنی کمتر سخن رانده‌اند، در پژوهش پیش‌رو، بیشتر بر قضیه مذکور تأکید شده است.

بحث

از آن‌جا که بن‌مایه‌ها، برخاسته از فکر و اندیشه اصلی خالق اثرند، می‌توانند در اثر یک هنرمند و یا در آثار دیگر او دوباره تکرار شوند. این درون‌مایه‌ها در هر دوره‌ای، بنا به شیوه نگرش هنرمند به محیط پیرامونش، اعم از جامعه، مسایل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، رنگی تازه به خود می‌گیرند و می‌توانند چونان آینه‌ای بازتاب محیط اجتماعی و جریان غالب و تأثیرگذار هر دوره باشند. بن‌مایه‌های موجود در اشعار فرخی یزدی نیز، تحت تأثیر مستقیم بافت موقعیتی آن دوره بوده‌اند.

بافت موقعیتی و تأثیرگذاری بر بافت متنی

اصطلاح بافت موقعیتی^۱ یادآور مالینفسکی و فرث است. مالینفسکی می‌گوید: «زبان‌های زنده دنیا، نباید جدا از بافت موقعیتی‌شان مورد پژوهش قرار گیرند؛ بلکه باید در متن رویدادهایی که از آن‌ها استفاده می‌شود، مطالعه شوند» (پالمر، ۱۳۶۶: ۸۷). این مولفه‌های

1- situational context

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۵

پیرامنتی، مجموعه نیروها و شرایطی هستند که انسان در هر دوره‌ای، با آنها درگیر است؛ از قبیل اوضاع و احوال اجتماعی، سیاسی، تاریخی، تعلیم و تربیت و حتی طبقه اجتماعی هنرمند و... که هر یک سهم بسزایی در تثبیت یک سبک یا یک سنت دارند (ر.ک. شمیسا، ۱۳۸۲: ۹۲). به عقیده گراهام آلن آثار ادبی بر اساس نظام‌ها، روزگاران و سنت‌های ایجاد شده در آثار ادبی پیشین بنا می‌شوند و دیگر نظام‌ها، رمزگان‌ها و سنت‌های هنری نیز در شکل‌گیری معنای یک اثر ادبی اهمیتی اساسی دارند (ر.ک. آلن، ۱۳۸۰: ۵۶). با اتمام هر دوره و با روی کار آمدن دوره‌ای جدید، این رمزگان‌ها و مولفه‌ها، بنا بر تحولات محیطی، تغییراتی را متحمل می‌شوند و لذا می‌توانند در طول تاریخ تغییر کنند؛ اما معانی، ثابت می‌مانند. چنین است که مولفان، معانی را وضع می‌کنند؛ در حالی که خوانندگان، تعبیر را تعیین می‌کنند (ر.ک. ایگلتون، ۱۳۸۰: ۹۳). در کنار بافت موقعیتی، بافت متنی (زبانی) قرار دارد. بافت متنی دربردارنده قرائنی است که معنای خاص به جمله می‌دهد و منظور جمله را محدود می‌کند (ر.ک. بابایی، ۱۳۸۸: ۱۱۹). بر اساس این دیدگاه، مشخص می‌شود که یک عنصر زبانی در چارچوب چه متنی قرار گرفته است و جملات قبل و بعد از آن عنصر در داخل متن، چه تأثیری در تبلور صوری و کارکرد معنایی آن داشته‌اند (ر.ک. تاجیک، ۱۳۷۹: ۲۴). هم‌چنین این مشخصه‌ها می‌توانند شامل خصوصیات بیانی، از قبیل گزینش واژگان، ساختار و تنوع جمله‌ها، طریقه ارتباط مطالب، آرایش‌های کلام (ر.ک. میرصادقی، ۱۳۷۶: ۱۲۵)، شگردها، نوع جملات، پاراگراف‌ها و بسیاری از جنبه‌ها و شیوه‌های زبان نویسنده (ر.ک. کادن، ۱۹۷۷: ۶۶۳) باشند. شرایط پیرامنتی و محیطی از جمله تأثیرگذارترین عوامل در بافت‌های متنی هستند؛ به عبارتی روشن‌تر، هر دوره به تناسب شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اعتقادی خود، بن‌مایه‌هایی را برای خلق ساختارهای تصویری و تشبیهی (و حتی استعاری، مجازی و کنایی و...) بر شاعران و نویسندگان تحمیل می‌کند و این بن‌مایه‌ها به زبان شاعران و هنرمندان و به شیوه‌های مختلف در بافت متنی آثار آن قرار می‌گیرند.

نمودار ۱: نحوه تأثیرات بافت موقعیتی بر بافت متنی

بافت موقعیتی هر دوره، بی‌تأثیر از جریان‌های ادوار ماقبل از خود نیست؛ لذا شناخت روندهای غالب ادوار ماقبل، کمک شایانی در بررسی دقیق‌تر بافت موقعیتی هر دوره به دست می‌دهد. اواخر قرن نوزدهم میلادی، روند تأثیرپذیری کشورهای آسیایی از زندگی اروپایی، سرعت بسیار بالایی به خود گرفت و ایران نیز از جمله کشورهای بود که تأثیرات شگرف و حائز اهمیتی را پذیرا شد. بنا به گفته شفیع کدکنی، «گسترش سواد، رواج روزنامه‌نگاری و کتاب باعث شد که اندیشمندان ایرانی با جلوه‌های دیگری از زندگی روبه‌رو شدند و انسان مقام خود را اندک‌اندک در ساختمان جامعه تشخیص داد و دانست که می‌تواند در سرنوشت خود دخیل باشد. لذا مسایلی از قبیل قویت و ناسیونالیسم و اهمیت آن، آزادی و فرهنگ نو، عواملی بودند که مفهوم زندگی را تا حد چشم‌گیری و دست‌کم در نظر روشن‌فکران دگرگون کرد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۱۱۱).

در دوره مشروطه، جامعه ایرانی به سرعت پدیده‌های تازه‌ای را متحمل شد و آشنایی با تحقیقات و تبعات اروپاییان، باعث تغییر روش تاریخ‌نویسی و تحقیق در مسایل ادبی شد (ر.ک، صفا، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۱۰) و ادبیات اروپایی که به هر حال نوعی بازآفرینی واقعیت بود، به شدت مورد استقبال قرار گرفت (ر.ک، شمس‌لنگرودی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۳۰). با عنایت به این‌که در دوره مشروطه، روزنامه‌نگاری و به ویژه تحریر مقالات رادیکالی و تند بر علیه رژیم، بسامد بالایی را به خود اختصاص داده بود؛ لذا در این دوره‌ها، نثر، رواج بسیار وسیع‌تری یافت. این مقالات و نوشته‌ها در جهت بیدارکردن مردم و برانگیختن آنان در مقابل ظلم و ستم رژیم

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۷

پهلوی و آشناکردن مردم با حقوق خودشان بود. شرایط به گونه‌ای پیش رفت که لبهٔ تند مقالات (افرادی مانند دخو) متوجه رژیم استبدادی و ملوک‌الطوایفی شد. نویسندگان، هر حادثه و پیش‌آمدی را دست‌آویز قرار می‌دادند و بر فساد دستگاه سلطنت، بی‌شرمی و خیانت رجال دولت، ظلم و ستم اغنیاء و مالکین، ریاکاری روحانی‌نمایان می‌تازند (ر.ک، آراین‌پور، ۱۳۷۲، ج ۲: ۷۲-۶۱). از این‌رو در این دوره، نویسندگان و شاعران، از هر وسیله، بهانه و دست‌آویزی در جهت اعتراض به رژیم استفاده می‌کردند. این اعتراضات که در آن زمان جنبه‌ای همگانی و عمومی یافته بود، همه و همه جهت احقاق حقوق مردم از رژیم ظالم زمان بود. در نتیجهٔ بیزاری مردم از رژیم وقت، حجم اشعار درباری هم تنزل یافت و این نگرش تأثیراتی کلی بر شعر این دوره گذاشت. این تأثیرات را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

- تغییر رسالت شاعر در ارتباط با جامعه و به خصوص با دستگاه حاکم.

- تنزل شدید شعر درباری و رشد روزافزون شعر اجتماعی.

- جسارت یافتن شاعران در نقد عملکرد حکومتیان و شخص شاه (ر.ک، زرقانی، ۱۳۸۷:

۶۹-۶۴).

پیش‌رو این اعتراضات، هنرمندان جامعه، بالاخص شاعران و نویسندگان بودند که با اشعار، مقالات و نوشته‌های خود، تمامی معضلات، مشکلات و بی‌عدالتی‌های موجود را به مردم گوشزد می‌کردند. به این شیوه، اهداف شعر دورهٔ مشروطه، به طور کلی بیداری مردم و برانگیختن احساسات ملی، میهنی و ترویج آزادی‌های فردی، اجتماعی و طرد خرافات و اندیشه‌های سست و ناروا، پیکار با بیگانه و بیگانه‌خواهی، انتقاد سخت و بی‌رحم از نابه‌سامانی‌ها و آشناکردن مردم به حدود و حقوق انسانی آنهاست (ر.ک، صفایی، ۱۳۴۹: ۱۳۴-۱۳۰). این بن‌مایه‌ها، چنان در روح و ذهن مردم آن زمان رخنه کرده بود که تمامی شاعران و نویسندگان نیز در مقام یک پیشرو، مبلغ و مشوق آنها قرار گرفته بودند. شاعرانی چون فرخی، عشقی، لاهوت و...، موتیوهای فوق‌الذکر را چنان با صورت‌های مختلف خیال - از جمله تشبیهات، استعارات، کنایات و به ویژه تمثیلات، در هم می‌آمیختند که عواطف ملت را بیدار

۱۱۸ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

می‌کردند و با تشویق و تحریض، به آنان توان مقابله با رژیم را می‌دادند؛ لذا به دلیل شرایط خاصی که بر جامعه حکم‌فرما بود (به ویژه شرایط سیاسی)، مضامینی چون آزادی‌خواهی، وطن‌پرستی، عدالت‌خواهی و... دغدغه اصلی شاعر قرار گرفتند که شاعران با استفاده از این بن‌مایه‌ها، تصاویری بدیع را خلق کردند. در ادامه به طور مفصل به این بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار فرخی یزدی پرداخته شده است (قابل ذکر است که به دلیل بررسی کامل‌تر، از مقالات وی که در روزنامه طوفان به چاپ رسیده بود نیز، استفاده شده است).

ملی‌گرایی

از آنجا که شعر دوره مشروطه، شعر اعتراض به بی‌عدالتی‌هاست و از سوی دیگر، ندای آزادی را در اشعار خود به همراه دارد؛ لذا عشق به سرزمین مادری و ملی‌گرایی از جمله مهم‌ترین گرایش‌های شاعران و نویسندگان این دوره است. این شیفتگی شدید باعث سرودن تصنیف‌های وطنی قوی‌ای شده است که هنوز هم ورد زبان‌هاست (ر.ک، نائل خانلری، ۱۳۷۳: ۳۹۴). وطن‌دوستی یا عشق به وطن، یکی از اصلی‌ترین درون‌مایه‌های اشعار شاعران متعهد و وطن‌پرست آن زمان را تشکیل می‌داد. عبدالرحیم طالبوف یکی از روشن‌فکران دوره مشروطه بود. وی در باب وطن‌پرستی بر آن بود که ملت بی‌وطن بشر نیست (ر.ک، طالبوف، ۲۵۳۶: ۲۲). اهمیت وطن‌پرستی در این دوره تا بدان‌جا بود که حتی یکی از روزنامه‌هایی که انتشار می‌یافت، نام وطن داشت. آراین‌پور در کتاب خود به نقل از خود روزنامه وطن می‌گوید: «به دلیل این که وطن‌پرستی برای هر یک از افراد یک ملت، از مهم‌ترین ارزش‌ها به شمار می‌آید، لذا به تبعیت، ما نیز عنوان وطن را برای روزنامه خود برگزیدیم» (آراین‌پور، ۱۳۷۲، ج ۱: ۲۴۳)؛ از این روست که در شعر مشروطه و سال‌های بعد و کمی قبل از آن و بعدها در قاموس پژوهش‌های ادبی - دانشگاهی، وطن و «ملت» و به تبع آن، گذشته تاریخی و ملی ایرانیان، جای بلندی را به خود اختصاص داد (ر.ک، شفیع کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۳). دوره مشروطه، لبریز از عشق به وطن است و یکی از پربسامدترین مضامین اشعار آن‌هاست که به اشعارشان تازگی، طراوت و حیات می‌بخشد. این شیفتگی شدید، باعث سرودن تصنیف‌های وطنی قوی‌مایه‌ای

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی □ ۹

شده است که هنوز ورد زبان‌هاست. در واقع «یکی از شاخصه‌ها و محورهای مهم اشعار دوره مشروطه، عشق به مهین و احساسات ملی‌گرایانه است. این مورد یکی از شاخصه‌های رمانتیسم نیز به شمار می‌رود» (همان: ۱۲۰). فرخی در مقالهٔ اولین محاکمه، در راستای وطن‌پرستی و مهین‌پرستی می‌نویسد:

هنگامی که سقراط آن رب‌النوع اخلاق و آن حکیم دانشمند را به اتهام پیروی و متابعت از سی‌گانه به محبس کشانیدند؛ زمانی که آن متهور وطن‌پرست و سفسطه‌باف را، به جرم هدایت مردم به راه حق به زندان انداختند، مخالفین او یعنی کسانی که به هیچ‌چیز در عالم عقیده نداشتند، مجلس محاکمه برای او تشکیل داده و به جهت اثبات تقصیر آن بی‌گناه، مسندهایی به قضاوت دور از عدالت تقدیم نمودند. سقراط به میل خود محکوم شد و تا زمانی که به جبر قصد نوشیدن شوکران تلخ یا آن جام زهر را داشت، با کمال جرات و قوت، قلب شاگردان خود را که دامن شکیبایی، چاک کرده، اشک حسرت می‌ریختند، به صبر و تقوا نصیحت می‌کرد. حتی شبی که فردای آن بایستی سقراط، بدرود زندگانی گوید، شاگردانش او را به فرار تحریض نمودند، ولی آن وطن‌پرست فرزانه در جواب گفت: من راضی هستم که تسلیم قانون مملکت خود بشوم، اگرچه آن قانون به غلط در بارهٔ من مجری گردد (فرخی، ۱۳۶۳: ۲۹).

در کل، توجه به مظلومین جامعه و حمایت از آنان، استفاده از مفاخر قومی و ملی برای ترغیب و تشویق مردم به آبادانی و پیشرفت جامعه، مخالفت با استبداد داخلی و وابستگی به بیگانگان، مبارزه با سیاست‌های استعماری غرب و به ویژه انگلستان؛ نگرانی از وجود نمایندگان دست‌نشاندهٔ غرب در مجلس، مخالفت با قراردادهای ناعادلانه، دعوت به اتحاد و آزادی، همه و همه بن‌مایه‌های وطن‌دوستی اشعار فرخی یزدی هستند که می‌توان در آثارش به وضوح مشاهده کرد (ر.ک، رضانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۶۷). وی سکوت مردمان را سبب خواری وطن و اسیر شدن خلیل وطن در آتش حاکمانی چون نمرود زمانه می‌داند و تصویری تازه را می‌آفریند.

۱۰۰ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

زبان‌آوران وطن را چه آمد که لب‌بسته خوکرده با این زبونی؟
چنین گشته خونسرد و افسرده آنان که گویی دیوشان کند رهنمونی
خلیج‌وطن را ز نمرودیان بین به جان آتش از دردهای درونی
مگر آب شمشیر ابناء ایران کند کار فرمان یانار کونی
(فرخی، ۱۳۶۳: ۳۴۲)

شاعر وطن‌پرستی را بن‌مایه‌ای برای تصویرسازی خود قرار می‌دهد و وطن‌پرستی را یک ویژگی مشترک مابین همه طوایف می‌داند:
با وثوق‌الدوله‌ای باد صبا گو این پیام با وطن‌خواهان ایران، بدسلوکی نیک نیست
گر بگویی موطن خود را چرا دارند دوست؟ الفت ملت به موطن، قابل تفکیک نیست
مرغ هم با آشیان خویش دارد علقه‌ای این صفت خاص بشر از ترک تا تاجیک نیست
(همان: ۱۰۱)

هم‌چنین آنگاه که سر بر نیزه رفته کلنل پسیان منتشر شد، این رباعی پرمغز فرخی مابین مردم پخش شد که:

این سر که نشان سرپرستی است امروزه رها ز قید هستی است
با دیده عبـرتش ببینید این عاقبت وطن‌پرستی است
(همان: ۱۴۴)

انتقاد از اوضاع نابسامان جامعه

آشوب‌ها و ضعف‌هایی که در اداره امور کشور توسط سیاستمداران دیده می‌شد، از جمله مهم‌ترین عواملی بود که اوضاع را نابسامان کرده بود. این ضعف‌ها، در کنار بحران مالی و اقتصادی، ناامنی، عدم صلاحیت رژیم بر سر کار، همه و همه، پریشانی و تنش موجود را افزایش می‌داد. انعکاس این تحولات را می‌توان در شعر دوره مشروطه ملاحظه کرد. «برای نخستین بار، عناصر سیاسی و اجتماعی به عرصه شعر راه یافت و به دنبال آن، معضلات و

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۱۱

مشکلات اجتماعی از دیدگاه انتقادی، مورد بررسی قرار گرفت» (قائد، ۱۳۷۷: ۳۸)؛ لذا شعر دوره مشروطه (بیداری)، آیینۀ تمام‌نمای اوضاع نابسامان اجتماعی عصر قاجار است. از پیامدهای انتقاد از اوضاع زمانه، پیدایی یکی از مضامین اصلی شعر مشروطه؛ یعنی بیگانه‌ستیزی است که در مرثیه‌های وطنی این دوره دیده می‌شود (ر.ک، افسری کرمانی، ۱۳۸۱: ۳۸۱). از کسانی که این نوع اندیشه در آثارش به‌وفور دیده می‌شود، فرخی یزدی است. وی «معتقد بود تاراج، ویرانی، خرابی و چپاول وطن از آن روز آغاز شد که اجانب در این سرزمین پای نهادند» (همان: ۳۸۰). او همچون شاعران و نویسندگان معاصرش، نقش موثری در سرکوبی ظلم و ستم رژیم آن زمان داشت و با مقالات و اشعار خود، گامی بلند در جهت آزادی و احقاق حق مردم آن زمان برداشت. با این انگیزه، روزنامه‌ای را به نام دادنامه طوفان بنیاد نهاد. مندرجات این نشریه، شور و هیاهوی دل‌آگاه او بود که از رنج مردم زمانه برخاسته بود.

کتک‌زدن و تبعید یک مدیر روزنامه، بدون هیچ محاکمه و برخلاف قانون به شئون مملکت لطمه می‌زند و ما به نام ایران، نمی‌توانیم این تندروی‌ها را تحمل کنیم. آیا نمی‌دانید که با شئون و حیثیت یک مملکت نمی‌شود بازی کرد؟ آیا نمی‌دانید که مقررات قانون را نمی‌توان استهزا نمود؟ گمان می‌کنید که در نتیجه تدبیر و دانایی حضرت اشرف با معلومات حضرت والا! فرشته نجات بر آسمان ایران، پر و بال گشوده و به یمن مدد هیأت دولت، اهالی این کشور بر طبق قوانین جاریه در اعمال و رفتار خودمختار شده‌اید (مسرت و محمدی، ۱۳۷۸: ۵۹).

نارضایتی مردم از اوضاع کشور، آشنایی با افکار آزادی‌خواهانه در رساله‌ها و روزنامه‌ها، زمینه‌های بروز انقلاب مشروطه را در ایران فراهم کرد (ر.ک، محمدی، ۱۳۷۳: ۳۵). هم‌چنین از سوی دیگر، «شرایط نابسامان اجتماعی و سانسور و خفقان شدید سیاسی این عصر، عده‌ای از نویسندگان را مجبور کرد که برای بیان اعتقادات خویش، کشور را ترک کنند» (رمضانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۶۱). فرخی با مشاهده جو مسمومی که در جامعه ساری و جاری است، بن‌مایه شعری خود را نیز، از همین فضا می‌گیرد و تحت‌تأثیر این شرایط، هوای جامعه را مرگ‌بار می‌خواند:

۱۲ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

روح را مسموم می‌سازد این هوای مرگبار / زندگانی گر بود، زین خطه بیرون می‌شویم

(فرخی، ۱۳۶۳: ۲۹)

شعر فرخی با عقب‌نشینی از شیوه استعاری و سمبولیک و گرایش به عقلانیت نقادانه در پیوند ادبیات با واقعیت، سهیم شد و به نهضت رئالیستی پیوست (ر.ک، فتوحی، ۱۳۷۵: ۱). فرخی حال رقت‌بار مردمان ایران را چون حال بردگان قربانی‌ای به تصویر می‌کشد که حضورشان در روز شادی و عزا، جز کشته‌شدن نیست:

جشن و ماتم پیش ما باشند یکی چون بره را / روزگار جشن و ماتم هر دو قربانی کنند

(همان: ۱۱۸)

شاعر از این‌که سرزمین حماسی او، با وجود انحطاط عمومی به ضعف و نابودی کشیده شده، ناخشنود است و اعاده وضع گذشته را با دست‌برداشتن از کاهلی و مبارزه ممکن می‌داند. از این رو از ایرانی که جایگاه قباد و تهمتن و نیو بوده است و اکنون به دست استعمارگران افتاده است، افسوس می‌خورد:

آه که جای قباد و تهمتن و نیو / داد که مأوای توس و گس‌تهم یل
کشور کسری که بود از فلک اعلی / دوده ساسان که بود از همه افضل

(همان: ۲۰۲)

آزادی‌خواهی

مهم‌ترین اندیشه و بن‌مایه‌ای که در آن سال‌ها، محوریت و مرکزیت کلام شاعران و نویسندگان را به خود معطوف کرده بود، مسئله آزادی و رهایی از بار ظلم و ستم رژیم بود. این مولفه را به وضوح می‌توان در تمامی آرمان‌ها، آرزوها، تفکرات و اندیشه‌های شاعران و نویسندگان این دوره مشاهده کرد. در حقیقت، «آزادی در اینجا به مفهوم دموکراسی غربی نزدیک می‌شود. به این معنی است که مردم علاوه بر اینکه از نظر فردی، حقوق و آزادی‌هایی دارند، از نظر اجتماعی نیز مختارند که سرنوشت سیاسی و اقتصادی خود و سرزمین خود را

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۱۳

معین کنند» (یاحقی، ۱۳۹۱: ۲۰). در این دوره، مردم به آزادی نسبی دست یافتند و به حقوق سیاسی و اجتماعی خود واقف شدند. این مفاهیم، به این گسترده‌گی در ادبیات ماقبل از مشروطه وجود نداشت و رواج آنها، در این دوره شدت و حدت گرفت؛ زیرا که توجه به اوضاع کشور، استقلال سیاسی، آزادی، حق حاکمیت ملت و عدالت اجتماعی، جای تقدیر و سرنوشت آسمانی و اندرزهای حکیمانه و ترک تعلقات عارفانه را می‌گرفت و فلک کژمدار اندک‌اندک، جای خود را به حکام ستم‌پیشه و دیوانیان خودکامه و بیگانگان سد طلب می‌داد (ر.ک، آجودانی، ۱۳۶۵: ۷۳) و این خصلت‌ها وجه شاخص این ادبیات به شمار می‌آمدند. اگر در ادوار ماقبل از مشروطه، شعر تعلق بیشتری به دربار داشت، در این دوره، شعر، تعلق به طبیف‌هایی از جامعه دارد که همگی یک‌صدا، یک هدف را خواستارند. فرخی یزدی نیز، یکی از شاعرانی است که همصدای با مردم، به نقد رژیم برخاست و با اشعار کوبنده‌اش، هر چه بیشتر در جهت بیداری مردم گام برداشت. او در جوانی‌اش، به دلیل شعری که در باب آزادی سروده بود، به دستور حاکم ظالم یزد، به زندان افتاد و لب‌هایش را دوختند و در نهایت با سرودن اشعاری انقلابی و اعتراضی، جان خود را نیز در این راه از دست داد. فرخی در مقاله‌ای در باب کشته شدن در راه آزادی می‌آورد:

به ما می‌گویند که مصالح مملکت و مقتضیات کنونی، حرکت آن‌ها را ایجاب نموده است، برای ملت ایران که جوان‌های نیرومندی در راه مصالح مملکت شهید داده است و برای ما که آماده شده‌ایم، خود و هزاران نفر امثال ضیاء الواعظین و موسوی‌زاده را به قربانگاه آزادی تقدیم نماییم، این هدایا و تحف به آستان حریت قیمتی ندارد؛ ولی آیا این قربانی‌ها برای مصالح می‌باشد یا نه؟ بر ما پوشیده نیست (به نقل از مسرت و محمدی، ۱۳۷۸: ۸۷).

از آنجا که دوره مشروطه، تحولات و تغییرات اساسی‌ای در بخش سیاسی و اجتماعی به خود دیده بود و به نوعی اولین جرقه‌هایی بود که انگیزه مقاومت و اعتراض را صراحتاً در اشعار شاعران و مقالات نویسندگان به نمایش می‌گذاشت، از اهمیت به‌سزایی برخوردار بود. مفهوم دموکراسی که حق آزادی بیان و مطبوعات را محترم می‌شمارد، ادبیات این دوره،

۱۴ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

خصوصاً شعر را تحت تأثیر خود قرار داد (ر.ک، آژند، ۱۳۶۳: ۱۹۵). شرایط سیاسی - اجتماعی حاکم بر ایران در زمان فرخی، زمینه را برای ظهور جریان‌های آزادی‌خواه فراهم نمود. در این راستا، ادبیات مشروطه این وظیفه را به نحو احسن ایفا نمود و با شیوه‌ای خاص، اهمیت آزادی و قانون را برای ملت تشریح می‌کرد و برای حصول آن‌ها، مردم را به کوشش و سعی وادار می‌نمود. این دامن‌زنی ادبیات به آتش قیام علیه حکومت فشار و ستمکاری، زمینه را برای شعله‌ور شدن انقلاب مهیا ساخت (ر.ک، محمدخان، ۱۳۸۳: ۴۳). بنا بر این شاعران این دوره، به ویژه فرخی، فریاد دادخواهی بر می‌دارند و حکومت ظالم زمان خویش را محکوم می‌کنند. فرخی نیز بر آن است که تمامی شهر و مردمان از بیدادگری‌های رژیم به تنگ آمده‌اند و کسی، فریادهای مظلومان را نمی‌شنود. در شعر زیر، شاعر به تأثیر از شرایط اجتماعی بد حاکم بر اجتماع، مرغ بیدل را تصویری از مردمان آزادی‌خواه کشور می‌داند و صیاد را، استعمارگران و چپاولگران مملکت. به این شیوه بافت موقعیتی، با تأثیر بر ساختارهای تشبیهی و استعاری، بافت متنی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد:

کیست در شهر که از دست غمت داد نداشت؟	هیچ کس هم‌چو تو بیدادگری یاد نداشت
گوش فریاد شنو نیست خدایا در شهر	ورنه از دست تو کس نیست که فریاد نداشت
خوش به گل، درد دل خویش به افغان می‌گفت	<u>مرغ بیدل، خبر از حیلۀ صیاد نداشت</u>
جز به آزادی ملت نبود آبادی	آه اگر مملکتی ملت آزاد نداشت
که توانست بدین پایه دهد داد سخن	فرخی گر به غزل طبع خداداد نداشت

(فرخی، ۱۳۶۳: ۱۰۰)

اکثر اشعار فرخی، فریاد آزادی، پیکار با ناعدالتی و اعتراض به کسان‌ی بود که باعث بندگی ملت ایران در برابر بیگانگان شده بود. شاعر چنان دغدغه آزادی را داشت که آن را چونان مرادی می‌داند که در طلبش دست از جان شسته‌اند. همین امر باعث شده است که شاعر ظالمان رژیم را ناخدای استبداد بنامد که با خدای آزادی در نبرد و پیکار است. شاعر به وسیله این تشبیهات و تصاویر متناسب با شرایط موجود، قدرت تأثیر کلام خود را دوچندان می‌کند

و بر غنای شعر خود نیز می‌افزاید:

آن زمان که بنهادم سر به پای آزادی   دست خود ز جان شستم از برای آزادی
تا مگر به دست آرم دامن وصالش را   می‌دوم به پای سر در قفای آزادی
در محیط طوفان‌زا ماهرانه در جنگ است   ناخدای استبداد با خدای آزادی
دامن محبت را گر کنی ز خون رنگین   می‌توان تو را گفتن، پیشوای آزادی
فرخی ز جان و دل، می‌کند در این محفل   دل نثار استقلال، جان فدای آزادی
(فرخی، ۱۳۶۳: ۲۰۷)

بیداری مردم

شعر مشروطه را می‌توان نوعی شعر اعتراض به شمار آورد. در بسیاری از اشعار و آثار به چاپ رسیده در دوره مشروطه، شاعران و نویسندگان، فسادها و نابرابری‌های رژیم را فریاد می‌زنند و عموم را نسبت به ظلم و ستم رژیم آگاه می‌کردند. ویژگی آثار این دوره، صراحت در بیان است (ر.ک، حائری، ۱۳۶۴: ۶۸)؛ لذا غالب اشعار شاعران این دوره، با زبانی تند و صریح، در باب اوضاع نابه‌سامان جامعه، بدبختی و بیچارگی‌های افراد به تصویر کشیده شده‌اند. فرخی نیز همچون دیگر شاعران و نویسندگان دیگر این دوره، با تشویق مردم، آنان را به مبارزه و مقامتی فرا می‌خواند و هدفش، بیدارکردن و آگاه‌کردن مردم به حقوق طبیعی خود بود. او مروج آزادی‌خواهی است و خواستار حکومتی مردمی است تا بدین وسیله، دست بیگانگان از کشور کوتاه شود. او با نشر مقالات انتقادی، به بیداری مردم، کمک شایانی کرد. او در یکی از مقالات خود می‌نویسد:

ما خوشوقتیم که برای اولین دفعه، وزیر جنگ خود را راضی نموده‌اند به محاکمه تسلیم شود و ما را به قضاوت دعوت نمایند؛ بلکه ما حاضریم در مقابل محکمه که تشکیل می‌شود، با این‌که دعاوی ما، محتاج به محاکمه نبوده و هر وجدان با حقیقتی، به صدق دعاوی ما اعتراف می‌نمایند؛ متعمداً به محکومیت خویش اقرار و دامن بی‌گناه خود را آلوده به خون

۱۶ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

بنگریم؛ ولی راه تاریک و مسدود محاکمه وزراء با افراد ملت مفتوح شده تساوی حقوق عامه در برابر قوانین مملکتی ثابت گردد. امروز ملت چه می‌خواهد؛ امروز مملکت به چه چیز محتاج است؛ به انداختن این کابینه مشئوم و ویران‌کننده ایران، به روی کار آوردن یک کابینه صالح و تمایل روشن به تقویت آن (مسرت و محمدی، ۱۳۷۸: ۹۲).

دل مردم‌دوست شاعر، پیوسته در اندیشه چاره‌سازی برای رها کردن مردم از بند اسارت بوده است و مردم را به نهضت و قیام دعوت می‌کرده است؛ لذا این درونمایه باعث شده است که شاعر در تصویر زیر، ملت خود را دوده جم خطاب کرده است و از آنان درخواست کرده تا برای بیچاره‌گی مردم قیام کنند و زنجیر اسارتی را که بر پای دارند، پاره کنند:

ای دوده جم قیام، یک‌باره کنیید بیچارگی عموم را چاره کنیید
زنجیر اسارتی که بر پای شماست خوب است به دست خویشتن پاره کنیید

(فرخی، ۱۳۶۳: ۲۳۰)

شاعر با بیان افکار آزادی‌خواهانه خود در دوره اختناق حکومت رضاخانی، چهره پلید و مستبدی را نشان می‌دهد که به نام آزادی، آزادی‌خواهان را به بند کشیده است. آزادی و دغدغه‌های شاعر در جهت رسیدن به آن، سبب شده است که شاعر، استبداد را چونان اهریمنی فرض کند که آزادی را از مردم گرفته است و نهایتاً در این راستا، هیچ سکون و صبوری را جایز نمی‌داند.

اهریمن/استبداد، آزادی ما را کشت نه صبر و سکون جایز، نه حوصله باید کرد

(همان: ۱۱۹)

شاعر علاوه بر توجه به بزرگان صدر اسلام، از دیگر قهرمانان مذهبی نیز در جهت ترغیب مخاطب خود، برای توجه به ارزش‌های دینی بهره جسته است. نحوه به‌کارگیری این شخصیت‌ها نیز، اغلب به‌گونه‌ای است که یک قهرمان مذهبی در برابر یک ضد قهرمان قرار می‌گیرد تا به این شیوه، شاعر بتواند فضای رقابتی حاکم بر جامعه ایران را برای مخاطب خویش ملموس سازد (ر.ک، رضانی، ۱۳۹۵: ۱۶۸) لذا برای به تصویر کشیدن این مفهوم، از

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۱۷

تقابل لطمه ضحاک در برابر درفش کاویان و فریدون بهره می‌گیرد و بر آن است که از ظلم و ستم ضحاک خسته شده است و به امید روزی است که با مردمان کشورش فریدون شود:

لطمه ضحاک استبداد، ما را خسته کرد   با درفش کاویان، روزی فریدون می‌شویم

(فرخی، ۱۳۶۳: ۱۶۰)

تحریک توده‌ها و قشرهای عمومی جامعه به مبارزه و انقلاب علیه حکومت، بخش دیگری از رسالت این شاعر در برابر تعهد جامعه است. در این رابطه فرخی با تأثیر از انقلاب کمونیستی شوروی و به دلیل گرایش‌های سوسیالیستی، طبقه کارگر و دهقان را بیش از دیگر قشرها، مورد اهمیت قرار داده است (رک، حسنون، ۱۳۹۴: ۸۷). فرخی برای به تصویر کشیدن سختی‌هایی که طبقه کارگر می‌کشند؛ آنان را به کبوتر مانند می‌کند که در چنگال باز شکاری اسیر است:

آنچه را با کارگر سرمایه‌داری می‌کند   با کبوتر، پنجه باز شکاری می‌کند.

می‌برد از دسترنجش گنج اگر سرمایه‌دار   بهر قتلش، از چه دیگر پافشاری می‌کند

(فرخی، ۱۳۶۳: ۱۳۸)

مدح و ستایش شهیدان در راه به دست آوردن آزادی، به وسیله تصاویر و تشبیهات زیبا، بهترین دست‌آویز شاعر جهت ترغیب و بیدارکردن مردم است. او روزی را نوید می‌دهد که آه جان‌سوز مظلومان، دودمان ظلم و ستم مستبدان را خواهد سوزاند و از هر قطره‌ای که از خون پاک شهیدان راه آزادی بر زمین ریخته شود، دریایی از خون به خروش خواهد آمد.

زهری که سرمایه به دم داشت توان‌گر   در کام فقیران به دم بازپسین ریخت

هر قطره شود بحری و آید به تلاطم   این خون شهیدان که به نزهتگه چین ریخت

(همان: ۹۹)

اشعار انقلابی

غالباً شاعران و نویسندگان از جمله افرادی هستند که در بسیاری از امور فرهنگی، سیاسی

۱۸ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

و اجتماعی، پیشتاز جامعه خود می‌باشند و لذا در برابر کوچک‌ترین بی‌عدالتی، از خود واکنش نشان می‌دهند. گلدمن در کتاب خود می‌نویسد: «این واکنش‌ها، ممکن است از دو دیدگاه مختلف درک و وصف شود: یکی، عصیان صوری هنری که جامعه را نمی‌پذیرد و ناچار به کشف پیکره‌های تازه بیان، به قصد انکار آن جامعه دست می‌یازد و دیگری درون‌مایه عصیان است که مضمون، اندیشه اصلی و ساختار اثر را تشکیل می‌دهد» (گلدمن، ۱۳۸۲: ۱۴۲). اگرچه روحیه عصیان و انقلاب در جوهره هر اثر هنری وجود دارد؛ اما این مورد، از ویژگی‌های عمده این دوره (مشروطه) به شمار می‌رود. رضوانی در کتاب انقلاب مشروطیت ایران می‌آورد:

«عمده نهضت انقلابی بدون هیچ گمان روزنامه‌ها بودند که منادی شکایات و مظهر عدم رضایت و نفرت عامه از اصول اداره موجوده شمرده می‌شدند و در میان آن‌ها صرف‌نظر از «اختر» که بالنسبه اعتدالی بود، روزنامه «قانون» مقام اول را حائز است. بعد از آن روزنامه‌های «ثریا» و «پرورش» است که نفوذ عظیمی در افکار داشتند، حتی نتایج حاصله از تأثیر آن‌ها خیلی عمیق‌تر و وسیع‌تر از «قانون» بود و طی سال‌های ۱۳۱۶ تا هجده (۱۳۱۸) قمری (۱۸۹۸-۱۹۰۱ م) انقلاب فکری عظیمی در میان جوانان پدید آورد» (رضوانی، ۱۳۵۲: ۳۴).

لذا تغییرات ایجادشده در شئون جامعه بزرگ ایران، منجر به انقلابی ادبی در عرصه‌های شعر و نثر گردید و همراه با تحولات در حوزه نثر، در درون‌مایه شعر فارسی، دگرگونی‌های ژرف و چشمگیری به وجود آمد. فرخی نیز همگام با این اعتراض‌ها و انتقادهای، با مقالات طوفانی خود و اشعار کوبنده‌اش، افشاگری‌های فراوانی را انجام داد. او که کشور را غرقه در نابسامانی و تلاطم ویرانی می‌بیند، نجات کشور را در انقلاب می‌دانست و غیرتی چون کیخسرو را می‌طلبید:

در کهن ایران ویران، انقلابی تازه باید
سخت از این سست مردم، قتل بی‌اندازه باید
نام ما در پیش دنیا، پست از بی‌همتی شد
غیرتی چون پور کیخسرو بلندآوازه باید

(فرخی، ۱۳۶۳: ۹۴)

شاعر غیرت ملتی را فریاد می‌زند که از نبیرگان کشواد هستند و از آنان می‌خواهد تا

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۱۹

نگذارند که عاقبت ایران مانند بصره و بغداد شود. تشبیهات صورت گرفته، خود بهترین مشوق مردم، برای عدم سکوت در برابر نابرابری‌هاست.

همستی ای ملت سلاله قاتون   غیرتسی ای مردم نییره کشواد
تا نشود مرز داریوش چو بصره   تا نشود کاخ اردشیر چو بغداد
(فرخی، ۱۳۶۳: ۱۴۶)

از این‌روست که شاعر، انتخاب خود را انقلاب می‌داند و بس؛ چرا که دیگر از انتخاب کاری بر نمی‌آید؛ اما برای به تصویر کشیدن این انقلاب، اقدامی منوچهری‌مانند را می‌طلبد:

عید جم شد ای فریدون‌خو، بت ایران‌پرست   مستبدی، خوی ضحاک است، این خو، نه ز دست!
به که از راه تمدن ترک بی‌مهری کنی   در ره مشروطه اقدام منوچهری کنی
(همان: ۴۶)

از جمله تأثیرگذارترین اشعار فرخی، شعری بود که شاعر آن را در سال ۱۳۲۸ در باره سردار جنگ بختیاری سرود. این سردار در پاسداری از کاروانیان از راهزنان، دلاوری‌های بسیار از خود نشان داد و شادی و آرامش را برای مردم یزد به ارمغان آورد. فرخی به پاس این پیروزی و دیگر خدمات سردار جنگ و دیگر سواران رشید بختیاری، به اشاره سردار اسعد بختیاری، فتح‌نامه‌ای سرود که در همان سال در شهر یزد به چاپ سنگی رسید و توزیع شد. از فرخی در سرلوحه این منظومه با عنوان تاج‌الشعرا یاد شده است که ظاهراً این لقب را حکام بختیاری یزد به وی داده‌اند (رک، مسرت و محمدی، ۱۳۷۸: ۳۵). گوشه‌ای حماسی از مثنوی فتح‌نامه در بازگویی رزم سپاه:

ز نعل سمنند و ز دود تفتنگ   زمین آهنین شد، هوا نیل رنگ
ز آهنگ گردان، ز دشت ستیز   به پا گشت هنگامه رستخیز
بلرزید در دخمه پور پشنگ   ز غریب‌دن آلمانی تفتنگ
(فرخی، ۱۳۶۳: ۲۶۷)

اشعار و مقالات شاعران و نویسندگان دوره‌ی مشروطه، بازتاب واقع‌گرایی بافت موقعیتی آن دوره است؛ لذا آثار ادبی این دوره نیز، همانند روحیه‌ی غالب بر افکار و اندیشه‌های هنرمندان، لبریز از شوری انقلابی است. ترسیم آن دوره از دید شاعران و نویسندگان، بیشتر جنبه‌ای نقادانه دارد و کوچکترین نابرابری و ناعدالتی را بر نمی‌تابد. پاولویچ در اثر خود به نام سه مقاله در باره‌ی انقلاب مشروطه ایران، در باره‌ی نحوه‌ی سیاستمداری دوره‌ی مشروطه آورده است: «از دید سیاسی، معیارها و اصولی بر کشور حکمفرما بود که نتیجه‌ای جز حکمرانی بی‌قید و بند شاه و بردگی رعیت را در بر نداشت. ملت ایران، چونان برده‌ای در دست استبداد آن زمان بود و در زیر فشار آن سیاستمداران در حال نابودی بود» (پاولویچ، ۱۳۵۷: ۱۲۷). در واقع، «ادب پایداری، آیینۀ دردها، رنج‌مویه‌ها و مرثیه‌های مردم هستند. مردمی که گدازه‌های درون را در خاکستر نگاه‌شان فریاد می‌کنند و شاعر شعرش را تفسیر این دردها می‌سازد» (قائد، ۱۳۷۷: ۹۳). فرخی خود از طبقات پایین اجتماع برخاسته است و از تهیدستان و ستم‌دیدگان حمایت می‌کند. او ملت خود را به گروهی از گدایان مانند می‌داند که به دلیل عدم دارایی، از چیزی باک ندارند. هم‌چنین جهان آرمانی خود را جهانی می‌داند که هیچ ظلم و ستمی در آن نیست. او مشکل جامعه‌ی حال حاضر را در آن می‌داند که تصمیمی قاطع در آن وجود ندارد.

ما خیل‌گدایان که زر و سیم نداریم	چون سیم نداریم، ز کس بیم نداریم
هر مشکلی آسان شود از پرتو تصمیم	اشکال در این است که تصمیم نداریم
در راه تو، دل، خون شد و جانم به لب آمد	چیز دیگری لایق تقدیم نداریم
پابند جنون، دستخوش پند نگردد	ما حاجت‌پند و سر تسلیم نداریم

(فرخی، ۱۳۶۳: ۱۷۰)

فرخی در مقاله‌ی وضعیت پوشالی (در روزنامه‌ی طوفان) درباره‌ی جامعه‌ی آن دوران می‌نویسد:
آیا از بدبختی این ملت نیست که از پادشاه امروزه ما اثر علاقه‌مندی نسبت به مملکت دیده

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی ❏ ۲۱

نمی‌شود! سفر می‌کند در حالی که ملت ایران از علل موجه آن مسافرت به خارج و دیدن احوال ممالک سائره و مشاهده ترقی ملل تغییری در حال او مشهود گردد! اگر در روز اول تشکیل کابینه، به جای آن بیانیه بالابلند و آن موارد مشعشع و کلمات ریاکارانه به ما می‌گفتند که از امروز به جای حکومت قانون، باید تسلیم زور و فشار بشوید، ما حرفی نداشتیم و دیگران هم سخنی نمی‌گفتند. ولی شما می‌خواهید به عنوان اجرای قانون، اراده و میل خود را بر مردم تحمیل کنید. به نام حفظ حقوق مملکت، هر چه می‌خواهید بکنید و کسی هم قدرت و جرات سخن گفتن نداشته باشد. این است طریقه‌ای که ما نمی‌توانیم تحمل کرده و نفس را در سینه خفه می‌کنیم. شما با چنگال آلوده خود، حلقوم اهالی را گرفته و می‌گویید فریاد نکنید؛ راضی باشید؛ مملکت امن است؛ قانون حکم فرماست (مسرت و محمدی، ۱۳۷۸: ۶۲).

در این شرایط، وضعیت جامعه لبریز از بحران، آشوب، نابه‌سامانی و سستی در اکثر امور دولتی بود که وضعیت بد اقتصادی مردم، بی‌کاری و عدم شایسته‌سالاری، از جمله مهم‌ترین معضلات موجود در جامعه آن زمان بود. در پی همین اوضاع پریشان و آشفته جامعه، شاعران و نویسندگان نیز با اشعار و مقالات خود، نه تنها وضعیت موجود را به تصویر می‌کشیدند؛ بلکه به دنبال حکومتی عادل بودند تا شرایط رو به بهبود برود. با عنایت به این که تلاش‌های شاعر مبنی بر بهبود اوضاع، در ابتدا نتیجه‌چندانی را در بر نداشت؛ لذا سعی کردند که مردم را در جریان تمامی امور قرار دهند و عموم ملت را نسبت به ظلم و ستم‌های موجود آگاه کنند. از دید فرخی، ظلم و ستم ضیغم‌الدوله، آزادی را به یکبارگی از بین برده بود و لذا سیرت او را چنگیز صفت و خون‌ریز می‌خواند. تصاویر خلق شده، تحت تأثیر بافت موقعیتی آن زمان ایجاد شده‌اند و به صراحت و زیبایی هر چه تمام‌تر، ظلم و ستم رژیم را برملا می‌سازد.

ضیغم‌الدوله چو قانون‌شکنی پیشه نمود	از همان پیشه خود، ریشه خود تیشه نمود
خون یک ملت غارت‌زده در شیشه نمود	نی ز وجدان خجل و نی ز حق اندیشه نمود
به گمانش که در امروز مجازاتی نیست	یا به فرداش بر این کرده مکافات نیست
تاخت در یزد چنان خنگ سببدادی را	کز میان برد به یکبارگی آزادگی را.

۲۲ بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی

کرده پامال ستم، قریبه و آبادی را خواست تا جلوه دهد سیرت اجدادی را
ز آن که می‌گفت من از سلسله چنگیزم بی‌سبب نیست چنگیزصفت، خون‌ریزم
شاعر، اتحاد کارگری - دهقانی و در نهایت، انقلاب خونین را تنها راه چاره برقراری آزادی
و عدالت در جامعه می‌داند. وی چنین جنگی را جنگ صنفی یا اصنافی می‌داند و سعی می‌کند
با بالا بردن آگاهی توده مردم، آن‌ها را برای جنگ آماده و مهیا کند (ر.ک، بشیریه، ۱۳۷۴: ۲۹۱).
توده را با جنگ صنفی آشنا باید نمود کشمکش را بر سر فقر و غنا باید نمود
این بنای کهنه پوسیده ویران گشته است جای آن با طرح نو از نو بنا باید نمود
(فرخی، ۱۳۶۳: ۳۱۶)

از این روست که آثار ادبی در عصر مشروطه، رنگ و بوی طرفداری از محرومان به
اصطلاح جامعه، کینه‌ورز و مهاجم نشان می‌داد؛ اما تنی چند از شاعران این عصر، پا را از این
فراتر گذاشتند و به علت رفت‌وآمد به اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی یا حشرونشر با
دمکرات‌ها و روشن‌فکران سوسیالیست، گرایش‌هایی افراط‌جویانه پیدا کردند.
معنی دولت قرآنی اگر این باشد نامی از دولت و قانون به جهان کاش نبود
با چنین زندگی آری! به خدا می‌مردم اگر آن جانی بی‌عاطفه، نباش نبود
(همان: ۱۱۳)

نتیجه

تفکرات و اندیشه‌های شاعران و نویسندگان، همیشه متأثر از بافت موقعیتی‌ای است که در آن زندگی می‌کنند؛ از این روست که آثار آنان، به نوعی بازتاب محیط پیرامونی، شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی دوره‌ای است که در آن به سر می‌برند. این نوع اندیشه‌ها و بن‌مایه‌ها، درون‌مایه‌هایی مفهومی به شمار می‌آیند که می‌توانند عناصر کلام، صورت‌های خیال و حتی انواع تداعی‌های ذهنی آثار را نیز تحت تأثیر خود قرار دهند. این تأثیرات به گونه‌ای هستند که نه تنها در دوره‌ی زمانی شاعر، بلکه امکان انتقال آنها به شکل یک سنت از دوره‌ای به دوره‌ی دیگر نیز وجود دارد. در دوره‌ی مشروطه نیز، قسمت اعظمی از آثار شاعران و نویسندگان، برتافته از محیط اجتماعی آن زمان و شرایط سیاسی - فرهنگی آن عصر است. در این دوره به دلیل اوضاع بحرانی اجتماعی و فرهنگی و نیز به تأثیر از شیوه‌ی حکمرانی سران رژیم، جریانی در میان شاعران و نویسندگان ایجاد شد که هدفی جز آزادی‌خواهی، عدالت‌طلبی، برابری حقوق و ... نداشت و در برابر هرگونه بی‌عدالتی و ظلم و ستم، می‌ایستاد. بر طبق پژوهشی که صورت گرفته است، مشاهده شد که در شعر فرخی، بن‌مایه‌هایی چون: آزادی‌خواهی، تلاش در جهت بیداری مردم، شور انقلابی، عشق به سرزمین مادری و ملی‌گرایی، ترسیم جامعه‌ی ظلمت‌زده، انتقاد از اوضاع نابسامان جامعه .. از جمله بن‌مایه‌هایی مفهومی بودند که متأثر از بافت موقعیتی، بافت متنی اشعار شاعر را تحت تأثیرات خود قرار دادند و به مثابه‌ی دغدغه‌ی اصلی شاعر، زمینه‌ی خلق تصاویر بدیعی را فراهم کردند. بدیهی است که می‌توان بن‌مایه‌های بررسی‌شده را، به عنوان بن‌مایه‌هایی مشترک، در اشعار شاعران هم‌دوره‌ی فرخی نیز مشاهده کرد و با بررسی و تطبیق آنها، هر چه بیشتر به بن‌مایه‌های مفهومی ادب پایداری در دوره‌ی مشروطه پی برد.

منابع و مأخذ

- ۱- آباد، مرضیه، حبسیه‌سرایی در ادب عربی. چاپ اول، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۰.
- ۲- آرین‌پور، یحیی. از صبا تا نیما (دورهٔ دوجلدی). جلد اول، چاپ چهارم. تهران: زوار، ۱۳۷۲.
- ۳- آژند، یعقوب. تجدد ادبی در دورهٔ مشروطه. چاپ دوم، تهران: موسسهٔ تحقیقات و توسعهٔ علوم انسانی، ۱۳۸۶.
- ۴- آلن، گراهام. بینامتنیت. ترجمهٔ پیام یزدانجو، چاپ اول، تهران: مرکز، ۱۳۸۰.
- ۷- ایگلتون، تری. پیش‌درآمدی بر نظریهٔ ادبی. ترجمهٔ عباس مخبر، تهران: مرکز، ۱۳۸۰.
- ۸- بابایی، علی‌اکبر و عزیزی‌کیا، غلامعلی و روحانی‌راد، مجتبی. روش‌شناسی قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه، ۱۳۸۸.
- ۹- باطنی، رضا. مسائل زبان‌شناسی نوین. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
- ۱۰- براهنی، رضا. طلا در مس. تهران: زمان، ۱۳۷۱.
- ۱۲- بشیریه، حسین. جامعه‌شناسی سیاسی. چاپ دوم، تهران: نی، ۱۳۷۴.
- ۱۳- پالمر، فرانک. نگاهی تازه به معناشناسی. ترجمهٔ کوروش صفوی، تهران: مرکز، ۱۳۶۶.
- ۱۴- تاجیک، محمدرضا. گفتمان و تحلیل گفتمانی. چاپ اول، تهران: فرهنگ گفتمان، ۱۳۷۹.
- ۱۵- حائری، عبدالهادی. تشیع و مشروطیت در ایران. چاپ دوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴.
- ۱۷- حسن‌پورآلاشتی، حسین. طرز تازه (سبک‌شناسی غزل سبک هندی). تهران: سخن، ۱۳۸۴.
- ۱۸- حسن‌زاده، رسول، «حاکمیت و جامعیت در شعر و اندیشهٔ فرخی یزدی»، فصلنامهٔ پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شمارهٔ ۱۳، ۱۳۸۸، ۲۲۶-۲۰۵.
- ۲۰- حسنوند، حجت‌الله. «بررسی تطبیقی جلوه‌های پایداری در شعر فرخی یزدی و عبدالرحمن یوسف»، کاوش‌نامهٔ ادبیات تطبیقی، سال ۵، شمارهٔ ۱۸، ۱۳۹۴.
- ۲۱- حق‌جو، سیاوش؛ میردار رضایی، مصطفی، «گونه‌ای کنایهٔ آمیزی در غزل صائب»، فنون ادبی، دانشگاه اصفهان. سال ششم، شمارهٔ دوم (پیاپی ۱۱)، ۱۳۹۳.
- ۲۲- رضانی، پروانه؛ فرصتی جویباری، رضا؛ پارسایی، حسین؛ یزدان‌پناه، مهرعلی، «فرخی

بن‌مایه‌های مفهومی در اشعار پایداری فرخی یزدی □ ۲۵

یزدی منادی رئالیسم انقلابی در دوره مشروطه»، پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، شماره ۱۳، پیاپی ۲۴، ۱۳۹۵، ۱۷۱-۱۵۱.

۲۳- زرقانی، مهدی. چشم‌اندازهای معاصر ایران. تهران: ثالث، ۱۳۸۷.

۲۴- سپانلو، محمدعلی. هزار و یک شعر نو. تهران: قطره، ۱۳۷۸.

۲۵- شفیعی کدکنی، محمدرضا. ادوار شعر فارسی. چاپ چهارم، تهران: سخن، ۱۳۸۰.

۲۶- لنگرودی، شمس. تاریخ تحلیلی شعر نو. جلد اول، چاپ اول، تهران: مرکز، ۱۳۷۰.

۲۷- صفا، ذبیح‌الله. تاریخ ادبیات ایران. جلد سوم، تهران: فردوس، ۱۳۸۸.

۲۸- صمود، حمادی. الشعر العربی المعاصر فی تونس. هیئته‌المعجم، معجم الباطین، الطبعه

الولی، بیروت: عبدالعزیز مسعود الباطین، ۱۹۹۵.

۲۹- عظیمی، میلاد. من زبان وطن خویشم. چاپ اول، تهران: سخن، ۱۳۸۷.

۳۰- فتوحی، محمود، «شکل‌گیری رئالیسم ایرانی»، کنفرانس بین‌المللی جایگاه زبان و

ادبیات فارسی، بنگلادش. ۶ و ۷ خردادماه، ۱۳۷۵.

۳۱- فرخی یزدی، محمد. دیوان فرخی یزدی. به اهتمام حسین مکی، چاپ هفتم،

امیرکبیر، ۱۳۶۳.

۳۶- گلدمن، لوسین. نقد تکوینی. ترجمه محمد تقی غیاثی، تهران: نگاه، ۱۳۸۲.

۳۹- مسرت، حسین؛ محمدی، غلامرضا. فرخی شاعر لب‌دوخته. چاپ اول، یزد، انجمن آثار

فرهنگی استان یزد، ۱۳۷۸.

۴۰- مسرت، حسین. پیشوای آزادی. چاپ اول، تهران: رهنما، ۱۳۸۴.

۴۱- محمدی، حسن‌علی. شعر معاصر ایران از بهار تا شهریار. جلد اول، تهران: ارغنون، ۱۳۷۳.

۴۲- مقدادی، بهرام. فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی از افلاطون تا عصر حاضر. تهران: فکر

روز، ۱۳۷۸.

۴۴- میرصادقی، میمنت. واژه‌نامه هنر شاعری. تهران: مهناز، ۱۳۷۶.

۴۵- ناتل خانلری، پرویز. از خاطرات ادبی درباره بهار. به کوشش صدرالدین الهی، سال

سوم، چاپ دوم، تهران: ایران‌شناسی، ۱۳۷۰.

۴۶- نجاتی، غلامرضا. جنبش‌های ملی مصر از محمد علی تا جمال عبدالناصر، تهران:

سهامی انتشار، ۱۳۵۱.

□ فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی ❖ سال شانزدهم ❖ شماره ۳۶